

opgerichte coöperatieve verbruikersvereniging in het Engelse Rochdale, de Society of Equitable Pioneers, werden de bestaansmogelijkheden van dergelijke organisaties in Nederland onderzocht. De Clercq deed ook verslag van de resultaten van een Haarlemse bouw-coöperatie waarin hij zelf deelgenoot was. Dit coöperatieve bouwen zag hij als een gelukkig 'teeken des tijds', dat naast de materiële belangen vooral de zedelijke vooruitgang van de leden diende. Het artikel waarin De Clercq dit schreef verscheen in 1901. Het duurde drie jaren voordat hij met een vervolg kwam onder de titel: 'Bevordering van stoffelijke belangen der vrijzinnige bonden, door coöperatie'. In die tussenliggende jaren was er wel wat gebeurd. De vrijzinnigheid, we zullen het nog zien, was nl. zelfbewuster geworden, wat zich ook uitte in een versterkt bonds- en verenigingsleven. De Clercq wilde met zijn tweede artikel leiding geven aan de ontwikkeling van de coöperatieve gedachte, die zich nu ook in vrijzinnige kringen begon te manifesteren. Hij zag dat het vrijzinnige denken versterkt zou worden als de stoffelijke belangen van de leden 'hechter en inniger' werden.¹⁹

Het bovenstaande laat zien dat het sociale vraagstuk in *Teekenen des Tijds* in velerlei gestalte aan de orde kon komen. Het toont tevens dat op dit vlak een radicale stellingname werd vermeden. Het verbeteren van de sociaal-economische omstandigheden van de arbeiders en het overbruggen van klasseverschillen moest zich vreedzaam voltrekken. Het burgerlijk-liberale denken van die jaren – apaiserend van karakter – zocht naar evenwicht en harmonie.

19. M.P. de Clercq, 'De coöperatie als een der middelen tot verbetering in sociale toestanden'. In: *TdT*, 2(1900)293-299; *Ibidem*, 'De coöperatie tot verbetering in sociale toestanden (vervolg)'. In: *TdT*, 3(1901)315-323; *Ibidem*, 'Bevordering van stoffelijke belangen van vrijzinnige bonden, door coöperatie'. In: *TdT*, 6(1904)276-291; *Ibidem*, 'Bevordering van stoffelijke belangen van vrijzinnige bonden, door coöperatie'. In: *TdT*, 7(1905)288-307.

Dat er desalniettemin belangstelling bestond voor afwijkende standpunten blijkt wel uit de betekenis die men hechtte aan het optreden van Bähler. Deze christen-anarchist en vredesapostel, achtereenvolgens predikant te Schiermonnikoog, Oosterwolde (Fr.) en Aduard, wordt in theologisch opzicht wel eens een 'johanneïsche moderne' genoemd. In *Teekenen des Tijds* komt hij in diverse gedaanten aan bod. Enerzijds leverde hij bijdragen als recensent en schrijver van artikelen, anderzijds werden zijn vele publicaties uit die jaren gewogen en meestal lovend beoordeeld. Daarnaast deed het tijdschrift uitgebreid verslag van wat wel bekend staat als 'de affaire Bähler': bij de verschijning van Bählers publicatie *Het 'christelijk' barbarendom in Europa* (1903), waarin hij wees op de